

hypothesen, stelsels en theorieën laten persen. Soms moet men – inderdaad – om zo te zeggen de ladder omvergooien na erop geklommen te zijn.

Jacques DE VISSCHER

COMPUTERTIJDPERK

Ann Van Sevenant, *Met water schrijven: de filosofie in het computertijdperk*. Antwerpen, Hadewijch, 1997, 166 blz., ISBN 90 5240 403 8

In dit boek behandelt Ann Van Sevenant de vraag hoe men in het computertijdperk met het filosofisch schrijven omgaat. Het uitgangspunt is een deconstructie van de dualismen 'het gesproken versus het geschreven discours' en 'het traditionele schrijven versus het hedendaagse multimediale schrift'. Van Sevenant wil een 'filosofie van de superpositie' uitwerken, die uitnodigt om twee schijnbaar tegengestelde begrippen tegelijk te denken, en daartoe vindt ze een aanzet bij onder anderen Plato, Heidegger, Derrida, Freud en Levinas. Wat betreft het filosofisch schrijven in het computertijdperk houdt de filosofie van de superpositie de gedachte in "dat met betrekking tot de verschillende communicatiesystemen het geschreven woord niet opgevat wordt als een bedreiging voor het gesproken woord, evenmin als de computer er een vormt ten opzichte van het handschrift, maar dat er een manier bestaat om deze (en andere) vermeende opposities tot meer complexe, hybride denkvormen om te bouwen" (p. 10), en "dat de computer nieuwe schrifturen en lecturen mogelijk maakt" (p. 11).

We lezen dat Plato het schrijven met pen en inkt beschouwde als 'met water schrijven', een vergeefse en onbetrouwbare activiteit, die inferieur is aan en zelfs bedreigend voor het gesproken betoog, dat 'van ziel tot ziel' plaatsvindt. Met Derrida maant Van Sevenant dat een discours dat rechtstreeks in de ziel plaatsvindt, zonder drager of inscriptie, een illusoire platonische constructie is. Anders dan Derrida stelt Van Sevenant dat het denken van Plato niet zo dualistisch is als men denkt, en dat het ook te werk gaat volgens de methode van de superpositie.

Heidegger meende op zijn beurt dat het machineschrift een bedreiging vormde voor het handschrift, omdat daarbij het gebaar van de hand verloren gaat. Tekstverwerking zou hij allicht nog bedreigender gevonden hebben. Toch is Heidegger niet pessimistisch ten aanzien van technische vooruitgang. Met *Gelassenheit* als sleutelwoord poneert hij een openheid tegenover de dingen. Volgens hem bestaat de enige mogelijke houding erin tegelijkertijd 'ja' en 'neen' te zeggen tot technische voorwerpen: we kunnen 'ja' zeggen tegen het onvermijdelijke gebruik ervan, en 'neen' voor zover we hen beletten dat ze ons

volledig in beslag nemen.

De computer heeft ingrijpende veranderingen teweeggebracht in het domein van het schrijven. Inkt en papier zijn niet langer een bestaansvoorwaarde voor het schrift. Voorts zijn er bij het converseren via internet nieuwe vormen van anonieme contacten ontstaan die andere persoonlijkheden creëren, en die de grens tussen het publieke en het private doen vervagen. En de hedendaagse multimedia creëren een fusie van verschillende uitdrukkingsmogelijkheden zoals tekst, beeld en geluid. Maar toch mag men zich volgens Van Sevenant het traditionele, lineaire schrijven niet als een weldra achterhaalde activiteit gaan beschouwen. Beide activiteiten zijn even waardevol. Naast het voorstel tot een multimediale filosofie bevat het boek dan ook een hoofdstuk dat een ware lofzang op de pen is. Daarin speelt vooral Sigmund Freud de hoofdrol. In diens symbolische interpretaties van de pen en het schrijven benadrukt ook hij de meerduidigheid van de dingen.

Naast 'filosofie van de superpositie' hanteert Van Sevenant ook het begrip 'filosofie van het kwadrateren'. Kwadrateren wil zeggen dat de concepten vermenigvuldigd worden, ze worden tot de tweede macht verheven. In Derrida ziet Van Sevenant de meester van de superpositie, omdat hij zich inlaat met het denken dat zich over de concepten bezint. De computer vereist des te meer dat men zich oefent in de filosofie van het kwadrateren: "niet alleen is het schrijven op een computer hoofdzakelijk een schrijven van een schrijven, het verplicht ons bovendien na te denken over de communicatie van de communicatie, de informatie van de informatie, enz." (p. 44).

In de ethiek van fenomenologen en deconstructie-denkers zoals Levinas en Derrida, die ontmoeting en openheid centraal stellen, vindt Van Sevenant een waardevolle basis voor het denken over het schrijven op computer: "de computer doet zich voor als mijn gelijke *met wie* ik spreek. Hij gedraagt zich onmiddellijk alsof ik hem verantwoording diende af te leggen, wat misschien verklaart waarom men op de computer intenser werkt" (p. 110). Het collectieve en anonieme converseren via internet beschouwt ze als de "meest democratische schrijfwijze met onvergelykbare openheid" (p. 114), die tegelijk publiek en privé is.

Het laatste hoofdstuk handelt over 'gedragen-zijn in de filosofie'. 'Gedragen-zijn' laat zich goed waarnemen in de handeling van zowel het schrijven als het lezen. Op het 'gedragen-zijn' berust de ervaring van het zich in iets groters te bevinden dan zichzelf. Ook het schrijven op de computer komt volgens de auteur goed overeen met die beschrijving. In het elektronische schrift is alles 'vloeibaar', in de *cyberspace* is de vloeibare substantie "het dragende water van de virtuele ruimte, vergelijkbaar met dat van de zee" (p. 152). Bij het gedragen-zijn valt men volgens de auteur terug op het vermogen tot inschatten of afwegen, waarbij zowel op het voelen als op het denken een beroep wordt gedaan. Het gedragen-zijn is voor Van Sevenant een esthetisch principe, dat de bekwaamheid inhoudt van voortdurend afwegen en inschatten, dat belet dat men zich verliest in de ervaring van de onderdompeling.

Door het onderwerp te behandelen vanuit de problematiek van het schrijven, biedt

Van Sevenant een originele invalshoek die een boeiende lectuur oplevert. Ze toont de lezer aan hoe relevant de ideeën van de fenomenologische traditie zijn voor het denken over de rol van computers in onze hedendaagse samenleving. Vooral waardevol is haar eis tot 'democratisering' van de filosofie, die aan haar betoog ten grondslag ligt. Van Sevenant verdedigt het belang van een door het computernetwerk verspreide filosofie, een filosofie die op de filosofie 'gesuperponeerd' zou worden. Men kan immers niet langer over 'de' filosoof spreken. Aan de traditionele tegenstelling tussen oraliteit en 'met water schrijven' hebben zich nieuwe hybride vormen toegevoegd, en dit brengt vele vormen van filosofieën met zich mee. Via het computernetwerk kunnen zich, naast de hermetische filosofie, die zich voordoet in het hoofd en de boeken van academici, filosofieën ontwikkelen die vele mensen aanspreken. De academische filosofie zal ook onvermijdelijk door de netfilosofie uitgenodigd worden. Kortom, de voorzetting van de filosofie is niet iets wat enkel door academische filosofen mag en zal bepaald worden.

Johan VELDEMAN

KUNST EN CULTUUR

Roger H. Marijnissen, *Lof der mislukking*, Kapellen, Pelckmans, 1997, geïll., 175 blz., 790 Bfr., ISBN 90 289 2441 8

De kunsthistoricus, Roger Marijnissen, heeft een gedegen reputatie te verdedigen. Als gewezen departementshoofd 'Conservatie' bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel – een functie die hij dertig jaar vervulde – heeft hij een enorme ervaring in de wereld van de restauratie opgebouwd; als kunstcriticus – onder meer in *De Standaard* – heeft hij zich vaak als een scherp observator van het artistieke en culturele leven leren kennen. Zijn jongste publicatie in boekvorm bevat, zoals hij zelf in het 'Woord vooraf' stelt, "mijmeringen en niets anders dan mijmeringen", geput uit de bron van "gesprekken met vriend en vijand, lectuur bij nacht en ontij" (p. 10). Een grote systematiek moet de lezer dan ook niet verwachten, zelfs niet als de auteur het over architectuur heeft. Hij heeft slechts een aantal reflecties en meningen, standpunten en overtuigingen geordend die, als verzameling van zienswijzen, op een eigenzinnig geestelijk en intellectueel testament lijken, geschreven door een ouder wordende man die (terecht) een en ander moe is en die (even terecht) een en ander overbodig vindt. Dit alles niet in een sfeer van bitterheid of rancune; veeleer is er mildheid. De zekerheden die Marijnissen heeft en die hij de lezer niet ontzegt, ontsiert hij niet met pedante nadrukkelijkheid; hij vertolkt alleen het recht, dat iedereen heeft, te vertellen dat er fundamenteel belangrijke